

DAVID GRAEBER
DAVID WENGROW

ZORII TUTUROR LUCRURILOR

O NOUĂ ISTORIE
A OMENIRII

Traducere din limba engleză
de Miruna Munteanu

POLIROM
2022

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

David Graeber, David Wengrow, *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*

Copyright © David Graeber and David Wengrow, 2021

All rights reserved

© 2022 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700505

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A,

sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

GRAEBER, DAVID

Zorii tuturor lucrurilor: o nouă istorie a omenirii / David Graeber, David Wengrow; trad. de Miruna Munteanu. – Iași: Polirom, 2022

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-46-8788-6

I. Wengrow, David

II. Munteanu, Miruna (trad.)

94

Printed in ROMANIA

Cuprins

<i>Lista hărților și ilustrațiilor</i>	7
<i>Cuvânt înainte și dedicație</i> (David Wengrow)	9
<i>Mulțumiri</i> (David Wengrow)	11
1. Adio, copilărie a omenirii <i>Sau de ce aceasta nu este o carte despre originile inegalității</i>	13
2. Libertatea reprobabilă <i>Critica indigenă și mitul progresului</i>	33
3. Dezghețarea erei glaciare <i>În lanțuri și fără lanțuri: posibilitățile proteice ale politicii umane</i>	70
4. Oamenii liberi, originea culturilor și apariția proprietății private <i>(Nu neapărat în această ordine)</i>	102
5. Cu multe anotimpuri în urmă <i>De ce vânătorii-culegători canadieni aveau sclavi și vecinii lor californieni nu; sau problema cu „modurile de producție”</i>	135
6. Grădinile lui Adonis <i>Revoluția care nu a mai avut loc niciodată: cum au evitat populațiile neolitice agricultura</i>	170
7. Ecologia libertății <i>Cum, șontâc-șontâc, s-a insinuat agricultura pretutindeni în lume</i>	200
8. Orașe imaginare <i>Primii cetățeni ai Eurasiei – în Mesopotamia, valea Indului, Ucraina și China – și cum au construit ei orașe fără regi</i>	221
9. Ascunse la vedere <i>Originile indigene ale locuințelor sociale și ale democrației în Americi</i>	261
10. De ce statul nu are o origine <i>Începuturile umile ale suveranității, birocrăției și politicii</i>	285

11. Închiderea cercului	
<i>Despre fundamentele istorice ale criticii indigene</i>	346
12. Concluzie	
<i>Zorii tuturor lucrurilor</i>	385
<i>Note</i>	411
<i>Bibliografie</i>	475
<i>Index</i>	523

În care ne gândim cum ar fi putut fi de fapt viața în cel mai faimos oraș din neolitic

O serie de descoperiri recente printre obiectele de artă miniaturală de la Çatalhöyük par să arate că forma feminină s-a bucurat de o atenție specială în cadrul ritualic, în meșteșugurile artizanale și în reflecția simbolică asupra vieții și a morții. Una dintre aceste miniaturi este o figurină din lut care, văzută din față, prezintă forma feminină corpulentă tipică, transformându-se, privită din spate, într-un schelet modelat cu grijă, sugerat de brațele care par emaciate. Capul, acum pierdut, era fixat într-o gaură în partea superioară. O altă figurină feminină prezintă o cavitate minusculă în centrul spatelui, în care fusese plasată o sămânță de plantă sălbatică. Iar în interiorul unei platforme domestice de tipul celor folosite pentru înmormântări, săpăturile au scos la iveală o figurină din calcar reprezentând o femeie, deosebit de grăitoare și minunat sculptată. Reprezentarea sa detaliată clarifică un aspect al figurinelor mai obișnuite realizate din argilă: sânii lăsați, burta căzută și colacii de grăsime par să semnifice nu sarcina, așa cum se credea cândva, ci vârsta¹¹.

Astfel de descoperiri sugerează că figurinele feminine cele mai răspândite, deși în mod clar nu erau toate obiecte de cult, nu erau neapărat nici păpuși sau jucării. Zeițe? Probabil că nu. Dar foarte posibil femei care aveau un soi de autoritate, formele lor dezvăluind un interes față de femeile vârstnice. Și nu au fost găsite reprezentări echivalente ale unor bărbați bătrâni. Desigur, asta nu înseamnă că ar trebui să ignorăm numeroasele alte figurine din neolitic care au posibile atribute falice sau atribute masculine și feminine amestecate ori care sunt atât de schematice, încât nici măcar nu ar trebui să încercăm să le identificăm ca fiind masculine sau feminine ori chiar în mod clar umane. La fel, legăturile ocazionale dintre figurinele din neolitic și purtarea măștilor – atestate atât în Orientul Mijlociu, cât și în Europa de Est¹² – pot face trimitere la ocazii sau reprezentații în care astfel de distincții categorice erau intenționat estompate sau chiar inversate (într-un mod similar, de exemplu, cu ceremoniile cu măști de pe coasta pacifică a Americii de Nord, unde zeitățile și cei care le întruchipau erau aproape invariabil bărbați).

Nu există nicio dovadă că locuitorii de sex feminin din Çatalhöyük se bucurau de un nivel de trai mai bun decât cei de sex masculin. Studiile detaliate ale danturii și osemintelor umane dezvăluie că dieta și sănătatea lor erau similare, așa cum erau și tratamentul ritual al trupurilor bărbaților și cel al trupurilor femeilor după moarte¹³. Cu toate acestea, ideea este că în arta portabilă de la Çatalhöyük nu există reprezentări la fel de elaborate sau de măiestrit realizate ale formelor masculine. Altfel stau lucrurile în ceea ce privește decorarea pereților. Acolo unde, din picturile murale care s-au păstrat, ies la iveală scene coerente, acestea înfățișează mai ales vânărea și hăituirea unor animale sălbatice precum mistreți, căprioare, urși și tauri. Participanții sunt bărbați și băieți, aparent înfățișați în diferite etape ale vieții sau poate intrând în aceste etape prin intermediul încercărilor inițiatice ale vânătorii. Unele dintre aceste siluete dinamice poartă piei de leopard; într-o scenă de momire a cerbului, toți au barbă.

Un lucru ce reiese limpede din cercetările mai recente de la Çatalhöyük este modul în care organizarea casei impregnează aproape fiecare aspect al vieții sociale. În ciuda dimensiunii și densității considerabile ale arealului construit, nu există nicio dovadă a existenței unei autorități centrale. Fiecare locuință pare mai mult sau mai puțin o lume în sine – un loc separat de depozitare, producție și consum. De asemenea, fiecare dintre ele pare să fi deținut un grad substanțial de control asupra propriilor ritualuri, mai ales în ceea ce privește tratamentul morților, deși experții în ritualuri ar fi putut circula, desigur, de la o casă la alta. Deși nu este limpede ce reguli și obiceiuri sociale erau responsabile pentru menținerea autonomiei locuințelor, ceea ce pare evident este că aceste reguli erau învățate în principal în cadrul gospodăriei înseși; nu doar prin ceremoniile proprii, ci și prin microrutinele sale de gătit, de curățare a podelelor, de lipire a pereților și așa mai departe¹⁴. Toate acestea amintesc vag de Coasta de Nord-Vest, unde societatea era o colecție de case mari, cu deosebirea că locuitorii acestor case din neolitic nu par să fi fost împărțiți pe ranguri.

Locuitorii din Çatalhöyük par să fi pus mare preț pe rutină. Vedem acest lucru cel mai limpede în reproducerea meticuloasă a amenajărilor domestice de-a lungul timpului. Casele erau folosite, de obicei, între 50 și 100 de ani, după care erau demontate cu grijă și tasate pentru a face temeliiile noilor case. S-a ridicat zid de lut peste zid de lut, în același loc, secole de-a rândul, pe perioade care ajungeau până la un mileniu întreg. Și mai uimitor este faptul că elemente mai mici, cum ar fi vetrele din lut, cuptoarele, spațiile de depozitare și platformele, urmează adesea aceleași tipare repetitive de construcție, pe perioade la fel de lungi. Chiar și anumite imagini și amenajări rituale revin, iar și iar, realizate diferit, dar în aceleași amplasamente, deseori la mare distanță în timp.

A fost Çatalhöyükul așadar o „societate egalitară”? Nu există niciun semn al vreunui ideal egalitarist conștient în sensul, de exemplu, al unei preocupări pentru uniformitate în artă, arhitectură sau cultură materială; dar nu există nici prea multe semne explicite ale unei ierarhii. Cu toate acestea, pe măsură ce casele individuale și-au construit istorii, ele par să fi dobândit și un anumit grad de prestigiu cumulativ. Asta se reflectă într-o anumită densitate a trofeelor de vânătoare, a platformelor funerare și a obsidianului – o rocă vulcanică de culoare neagră, obținută din surse aflate în regiunile muntoase ale Capadociei, la aproximativ 200 de kilometri spre nord. Autoritatea caselor longevive pare să fie în concordanță cu ideea că bătrânii – și poate mai ales femeile în vârstă – dețineau poziții de influență. Dar locuințele mai prestigioase sunt răspândite printre cele mai puțin prestigioase și nu se grupează în cartiere de elită. În ceea ce privește relațiile de gen, putem recunoaște un anumit grad de simetrie sau cel puțin de complementaritate. În pictură, temele masculine nu le includ pe cele feminine și nici invers. Din contră, cele două domenii par să fi fost ținute separat, în sectoare diferite ale locuințelor.

Care erau realitățile subiacente ale vieții sociale și ale muncii la Çatalhöyük? Poate cel mai frapant la toate aceste forme de artă și de ritual este că nu fac aproape nicio trimitere la agricultură. După cum am menționat, cerealele (grâu și orz) și animalele (oi și capre) domestice erau mult mai importante decât resursele sălbatice din punct

de vedere nutrițional. Știm asta datorită resturilor organice recuperate în cantitate mare din fiecare casă. Cu toate acestea, timp de 1.000 de ani viața culturală a comunității a rămas orientată cu încăpățănare către lumea vânatului și a culesului. În acest punct, trebuie să ne întrebăm cât de completă este imaginea pe care o avem despre viața la Çatalhöyük și unde ar putea fi cele mai mari lacune.

Cum ar fi putut funcționa sezonalitatea vieții sociale în primele comunități agricole

Doar aproximativ 5% din situl neolitic Çatalhöyük a fost excavat¹⁵. Sondajele și prospecțiunile nu ne oferă niciun motiv special să credem că alte părți ale orașului erau substanțial diferite, dar ne amintesc cât de puțin știm de fapt și că trebuie să ne gândim și la ceea ce lipsește din datele arheologice. De pildă, este clar că podelele caselor erau măturate cu regularitate, astfel încât distribuția artefactelor este departe de a oferi o reprezentare clară a activităților din trecut, care pot fi urmărite în mod fiabil doar cu ajutorul micilor fragmente și reziduuri încorporate în tencuială¹⁶. S-au găsit și urme ale unor rogojini din stuf care acopereau suprafețele de locuit și mobilierul, ceea ce tulbură și mai mult imaginea. Nu știm neapărat tot ceea ce se întâmpla în aceste case sau poate nu știm nici măcar jumătate – și nici măcar cât timp petreceau oamenii de fapt în aceste structuri înghesuite și ciudate.

În acest context, merită să privim situl Çatalhöyük dintr-o perspectivă mai amplă, în raport cu vechile sale împrejurimi, pe care arheometria ne permite să le reconstituim, cel puțin în linii mari. Çatalhöyükul era situat într-o zonă mlăștinoasă (de unde tot lutul și argila) inundată sezonier de râul Çarşamba, care se despărțea în două brațe la intrarea în câmpia Konya. Probabil că situl era înconjurat de mlaștini în cea mai mare parte a anului, alternând cu porțiuni mai înalte de teren uscat. Iernile erau reci și umede, iar verile toride. Din primăvară până în toamnă, oile și caprele erau probabil mutate de la o pășune la alta pe această câmpie și uneori mai departe, în zonele înalte. Culturile arabile erau cel mai probabil semănate primăvara târziu în valea inundabilă a râului Çarşamba, unde puteau ajunge la maturitate în doar trei luni, recoltarea și prelucrarea făcându-se la sfârșitul verii: cereale cu creștere rapidă, în anotimpul lui Adonis¹⁷.

Deși toate aceste activități se poate să se fi desfășurat destul de aproape de oraș, ele trebuie să fi implicat periodic, inevitabil, o dispersare și o reconfigurare a organizării muncii și a relațiilor sociale în general. Iar cum ne amintesc riturile lui Adonis, este posibil ca pe acoperișuri să fi existat un alt tip de viață socială. De fapt este foarte probabil ca ceea ce vedem în vestigiile mediului construit de la Çatalhöyük să fie în mare parte configurația socială predominantă în timpul iernii, cu ceremonialismul ei intens și caracteristic axat pe vânătoare și pe venerarea morților. În această perioadă a anului, când recolta era culeasă, organizarea necesară pentru munca agricolă ar fi făcut loc altui tip de realitate socială în timp ce viața comunității se retrăgea înapoi în case, la fel cum turmele de oi și capre se retrăgeau în țarcurile lor.

Variațiile sezoniere ale structurii sociale¹⁸ erau cât se poate de prezente la Çatalhöyük, iar aceste alternanțe atent echilibrate par esențiale pentru a înțelege de ce orașul a dăinuit. În raporturile cotidiene ale vieții de familie, în cadrul aceleiași gospodării și între case, prevala un grad impresionant de egalitate. Totuși, în același timp, ierarhia s-a dezvoltat într-un ritm mai lent, în cadrul unor ritualuri care îi uneau pe cei vii cu cei morți. Păstoritul și cultivarea implicau cu siguranță o diviziune strictă a muncii, pentru asigurarea recoltei anuale și pentru protejarea turmelor – dar, dacă este așa, această diviziune nu prea și-a găsit locul în viața ceremonială a casei, care își trăgea energia din surse mai vechi, mai degrabă din Adonis decât din Demeter.

S-a iscat totuși o controversă cu privire la terenurile cultivate de oamenii din Çatalhöyük. La început, studiile microscopice ale resturilor de cereale au sugerat o localizare pe sol uscat. Având în vedere întinderea cunoscută a mlaștinilor arhaice din bazinul Konya, asta ar presupune că terenurile arabile erau situate la cel puțin 12 kilometri de oraș, ceea ce nu pare deloc plauzibil în absența măgarilor sau a carelor cu boi (să nu uităm că vitele nu erau încă domesticite în această regiune, darămite înhămate la ceva). Analizele ulterioare indică o localizare mai în apropiere, pe solurile aluvionare din lunca râului Çarşamba¹⁹. Distincția este importantă din mai multe motive, nu doar ecologice, ci și istorice, ba chiar și politice, deoarece modul în care ne reprezentăm realitatea sa practică are implicații directe asupra felului cum privim consecințele sociale ale agriculturii în neolitic.

Pentru a înțelege exact de ce, trebuie să adoptăm o perspectivă și mai largă.

Despre scindarea Semilunii Fertile

În anii 1960, când a fost cercetat pentru prima dată Çatalhöyükul, descoperirea surprinzătoare a caselor decorate cu crani de vite i-a făcut pe mulți să presupună, destul de rezonabil de altfel, că câmpia Konya a fost un leagăn al domesticirii animalelor. În prezent se știe că bovinele (și mistreții) au fost domesticite pentru prima dată cu 1.000 de ani înainte de întemeierea orașului Çatalhöyük și în cu totul alt loc: în preajma cursurilor superioare ale Tigrului și Eufratului, care se află mai la est în Asia, în zona numită Semiluna Fertilă. Cam din această direcție și-au procurat întemeietorii Çatalhöyükului baza economiei lor agrare, inclusiv cereale, leguminoase, oi și capre domestice. Dar nu au adoptat și bovine sau porcine domestice. De ce nu?

Având în vedere că nu au existat obstacole legate de mediu, trebuie să presupunem că a fost vorba despre un element de refuz cultural. Explicația cea mai plauzibilă este și cea mai evidentă. După cum sugerează arta și ritualurile de la Çatalhöyük, vitele sălbatice și mistreții erau foarte prețuiți ca pradă și probabil că fuseseră așa dintotdeauna. Perspectiva de a înlocui aceste animale periculoase cu specii domestice mai docile implica riscul unor serioase pierderi de prestigiu, poate mai ales pentru bărbați. Lăsând vitele să rămână exclusiv în forma lor sălbatică dintotdeauna – un animal mare, dar și suplu, rapid și foarte impresionant –, rămânea intactă și un anumit tip

de societate umană. În consecință, vitele au rămas sălbatice și spectaculoase până în jurul anului 6000 î.Hr.²⁰.

Deci ce *este* sau ce a fost mai exact Semiluna Fertilă? În primul rând, e important de menționat că acesta este un concept cu totul modern, ale cărui origini nu sunt doar ecologice, ci și geopolitice. Sintagma *Semiluna Fertilă* a fost inventată în secolul al XIX-lea, când puterile imperiale ale Europei împărțeau Orientul Mijlociu în funcție de propriile interese strategice. În parte din cauza legăturilor strânse dintre arheologie, istoria antică și instituțiile moderne ale imperiului, sintagma a fost adoptată pe scară largă de cercetători pentru a descrie o regiune care se întinde de la țărmurile estice ale Mediteranei (teritoriile actuale ale Palestinei, Israelului și Libanului) până la poalele Munților Zagros (aproximativ granița dintre Iran și Irak), traversând părți din Siria, Turcia și Irak. În prezent nu o mai folosesc decât specialiștii în preistorie, pentru a indica regiunea în care a început agricultura: o fâșie de terenuri arabile în formă de semilună delimitată de deșerturi și de munți²¹.

Cu toate acestea, din punct de vedere ecologic, nu vorbim de o singură Semilună Fertilă, ci de două – sau, fără îndoială, chiar de mai multe, în funcție de cât de atent alegem să privim. La sfârșitul ultimei glaciațiuni, în jurul anului 10000 î.Hr., această regiune s-a dezvoltat în două direcții clar distincte. Urmărind topografia, putem distinge o „semilună de munte” și o „semilună de șes”. Semiluna de munte urmează poalele munților Taurus și Zagros, la nord de granița actuală dintre Siria și Turcia. Pentru vânătorii-culegători de la sfârșitul ultimei ere glaciare, trebuie să fi fost un fel de teren virgin, o fâșie întinsă de păduri de stejar și de fistic și o preerie bogată în vânat traversată de cursuri de apă²². Semiluna de șes, aflată la sud, era caracterizată de păduri de fistic, precum și de suprafețe de teren fertil strâns conectate la sisteme hidrografice sau la malurile unor lacuri și izvoare arteziene, dincolo de care se întindeau deșerturi și platouri aride²³.

Între 10000 și 8000 î.Hr., societățile de vânători-culegători din sectoarele „de munte” și „de șes” ale Semilunii Fertile au suferit schimbări importante, dar în direcții destul de diferite. Aceste diferențe nu pot fi ușor descrise din punctul de vedere al modurilor de subzistență sau de locuire. În ambele regiuni, de fapt, găsim un mozaic complex de așezări umane: sate, cătune, tabere sezoniere și centre de activitate rituală și ceremonială marcate de edificii publice impresionante. De asemenea, în ambele regiuni s-au găsit mai multe sau mai puține dovezi privind cultivarea plantelor și administrarea animalelor, în cadrul unui spectru mai larg de activități de vânătoare și de căutare a hranei. Cu toate acestea, există și diferențe culturale, unele atât de izbitoare, încât sugerează un proces de schismogeneză, de genul celui pe care l-am descris în capitolul anterior. S-ar putea susține chiar că, după ultima eră glaciară, frontiera ecologică dintre Semiluna Fertilă „de șes” și cea „de munte” a devenit și o frontieră culturală, cu zone de relativă uniformitate de o parte și de alta a ei, care se deosebesc aproape la fel de clar ca „vânătorii-culegători protestanți” și „regii pescari” de pe coasta Pacificului.

În zonele montane, a existat o orientare izbitoare spre ierarhie în rândul vânătorilor-culegători sedentarizați, cel mai impresionant atestată la centrul megalitic Göbekli

Tepe și în siturile din apropiere, cum ar fi cel descoperit recent la Karahan Tepe. În schimb, în ținuturile joase din văile Eufratului și Iordanului, astfel de monumente megalitice lipsesc, iar societățile neolitice au urmat o cale a schimbării diferită, dar la fel de precoce, pe care o vom descrie pe scurt. Mai mult, aceste două familii de societăți învecinate – să le numim „de la șes” și „de la munte” – se cunoșteau bine. Știm acest lucru pentru că făceau troc cu materiale durabile pe distanțe mari, unele dintre aceste materiale fiind, de fapt, aceleași pe care le-am văzut circulând ca obiecte de valoare pe Coasta de Vest a Americii de Nord: obsidian și minerale din munți și cochilii de moluște de pe coastă. Obsidianul din munții Turciei cobora spre sud, iar scoicile (poate folosite ca monedă de schimb) circulau spre nord de pe malurile Mării Roșii, asigurând contactul permanent al locuitorilor de la munte și de la șes²⁴.

Rutele acestui circuit comercial preistoric se contractau pe măsură ce înaintau spre sud în zone mai puțin uniform populate, începând de la cotul sirian al Eufratului, șerpuiind prin depresiunea Damascului și coborând în valea Iordanului. Această rută forma așa-numitul „coridor levantin”. Iar locuitorii de la șes care trăiau aici erau artizani și comercianți destoinici. Fiecare cătun pare să-și fi dezvoltat o specializare proprie (măcinatul cu pietre, cioplirea mărgelilor, prelucrarea cochiliilor și așa mai departe), iar domeniile de activitate erau adesea asociate cu „clădiri de cult” speciale sau cu adăposturi sezoniere, indicând că aceste abilități erau controlate de bresle sau de societăți secrete. În mileniul IX î.Hr., de-a lungul principalelor rute comerciale se dezvoltaseră așezări mai mari. Vânătorii-culegători de la șes au ocupat parcele de terenuri fertile din zona de drenare a văii Iordanului, folosind bogățiile obținute din trocul de bunuri pentru a susține populații sedentare din ce în ce mai mari. În astfel de locuri propice au apărut situri de dimensiuni impresionante, unele, cum ar fi Ierihonul și Basta, având o suprafață de aproape zece hectare²⁵.

Pentru a înțelege importanța schimbului de bunuri în cadrul acestui proces, trebuie să reținem că Semiluna Fertilă de șes era un peisaj al contrastelor și conjuncturilor intime (foarte asemănător, din acest punct de vedere, cu California). Vânătorii-culegători aveau mereu ocazia să facă schimb de produse complementare – printre care și alimente, leacuri, droguri și cosmetice – pentru că ciclurile locale de creștere a resurselor sălbatice erau decalate din cauza diferențelor considerabile de climă și topografie²⁶. Agricultură însăși pare să fi început exact în acest mod, ca una dintre nenumăratele activități „de nișă” sau forme locale de specializare. Culturile fondatoare de la începuturile agriculturii – printre care grâul emmer, alacul, orzul și secara – nu au fost domesticite într-o singură zonă „centrală” (așa cum s-a presupus cândva), ci în diferite locuri de-a lungul coridorului levantin, împrăștiate din valea Iordanului până la Eufratul sirian și poate și mai la nord²⁷.

La altitudini mai mari, în semiluna de munte, găsim unele dintre cele mai vechi dovezi de gestionare a unor animale (oi și capre în vestul Iranului, dar și vite în estul Anatoliei), încorporate în ciclurile sezoniere de vânatoare și de căutare a hranei²⁸. Cultivarea cerealelor a început cam la fel, ca un adaos destul de minor la economiile bazate în principal pe resurse sălbatice: fructe cu coaja lemnoasă, fructe de pădure, legume și alte produse comestibile ușor accesibile. Totuși, cultivarea are rareori de-a